

ІСТОРІЯ ОДНОГО ЗЛОЧИНЦЯ: АНДРІЙ САПСАЙ І ЗЛАМИ ХХ СТОЛІТТЯ

А. Г. Венгер, М. В. Головань

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Розглянуто біографію українського селянина А. Сапсая. Політичні та воєнні злами ХХ ст. перетворили його з успішного господаря на «ворожого елемента», контрреволюціонера, колабораціоніста, вбивцю, солдата Радянської армії.

Ключові слова: селянин, господарство, злочин, вбивство.

The article deals with the biography of the peasant Andrii Sapsai, whose life came at a time of the great turmoil in the first half of the twentieth century. On the eve of the 1917 revolution his family successfully farmed in the village Pryyut of Katerynoslav province. In the post-revolutionary years they continued to farm: they kept cattle, cultivated land. The turning point for the family was the dislocation and eviction from the village. The whole family was deported to live in the Urals at the Lisna Vovchanka station. There Andrii was sentenced under a political article. On the eve of the German-Soviet war he returned to Ukraine and settled not far from the village Pryyut. With the arrival of German troops he volunteered with the police, moved to the village Pryyut where he settled down in his house. He was responsible for sending local youth to Germany, searching the villages of those in hiding, and sending them to the collection point in the village Friesendorf, and from there escorted to the train station. Aboveall, Andrii Sapsai participated in the execution of the Jews of the village Kamyana in the Berestianabalka. In May 1942, police officers from the area were summoned to the Friesendorf meeting, for a total of 50 men arrived. The police chief Keller ordered everyone to get into two trucks and to go to the village Zlatoustovka. The policemen were brought to the Berestiana balka, which was located near the village, where a hole up to 20 m long, 2 m wide and 2 m deep had already been dug.

They were informed that the Jews were going to be brought now and they would have to be shot. Those who would refuse to participate in the shooting would face severe punishment. Following the police the chief of the Friesendorf Gendarmerie, who had organized the whole process, arrived. In 1934 he left the territory of Ukraine together with some German troops, reaching Romania and leaving them there. In the summer of 1944 local authorities gathered those who had retreated with the Germans at the camp and they worked to rebuild the airfield and then they were transferred to the Soviet command. Then Andrii was called to the ranks of the Red Army by the field enlistment office. To the 4th platoon of the 1st military company, 375 special assault battalion 41 rifle regiment of the 2nd Ukrainian Front. He participated in the battles for the liberation of Hungary, in January 1944 became a German prisoner, and in May 1945 in the territory of Austria he was liberated by Soviet troops and again drafted into the army, where he served until 1946.

Keywords: peasant, farming, crime, murder.

Життєві практики людей у стабільні часи багато у чому тотожні, адже доводиться «грати» за сталими правилами у яких більшість соціальних ролей потенційно визначено, у тому числі й на перспективу. На початку XX ст. межі підросійської України були умовною точкою спокою, де можна було планувати майбутнє, принаймні на родинному рівні. Але калейдоскоп непередбачуваних подій: війни, революції зламали життєві плани не одного мільйона осіб. При цьому найбільші випробування у XX ст. випали на долю селянства, яке стало заручником громадянської війни, колективізації, голодомору, нацистської окупації і т. ін. Як правило, у своїх працях дослідники зображують колективний портрет тогочасного селянства, особливості їхнього господарства [3; 4; 5; 6]. Такий підхід формує узагальнену картину, коли неминуче втрачаються риси індивідуальних селянських практик.

За останні десятиліття було реалізовано не мало масштабних дослідницьких проєктів у яких вивчали долю жертв сталінських репресій. Зокрема, проєкт «Реабілітовані історією» дозволив з'ясувати долі багатьох репресованих, у тому числі й представників селянства. Дослідженням проблем колабораціонізму займається цілий ряд науковців. При цьому розробляються як теоретичні, так і прикладні аспекти зазначеного питання. Однією з помітних праць у цій царині є монографія М. Семиряги «Колабораціонизм. Типология и проявления в годы Второй мировой войны». Про неоднозначність колаборації радянських громадян пише в своїх дослідженнях В. Шайкан, яка відзначає заполітизованість цього питання в радянські часи, а також складність у визначенні кількості «справжніх» колаборантів.

У нашій розвідці ми простежимо, як злами XX ст. перетворили представника успішної селянської родини на «соціально-ворожого елемента», злидаря, колаборанта, вбивцю, захисника Вітчизни та в'язня. Джерелом дослідження є архівно-кримінальна справа № 29818, що зберігається в архіві УСБУ Дніпропетровської області. Вона складається з допитів звинувачуваного А. Сапса та свідків. Ці матеріали дозволяють реконструювати основні етапи життя та діяльності А. Сапса у першій половині XX ст. та визначити вплив на його долю тогочасних суспільно-політичних зламів.

Андрій Сапсай народився у 1906 р. у с. Ново-Миколаївка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії (нині Софіївський район Дніпропетровської області) в заможній селянській родині Мефодія та Ксенії Сапсай. У Андрія був брат Микола та сестра Ганна [1, арк. 23]. До революції Мефодій Сапсай разом з братом мав велике господарство у с. Приют (зараз територія Нікопольського району

Дніпропетровської області). На двох вони володіли надільною землею та ще 100 га орендованої у поміщиків землі, мали 10 пар коней, 10 корів тощо [1, арк. 194]. За тих часів це було велике селянське господарство. Родина Сапсаїв мала усі шанси у майбутньому перетворитися на місцеву еліту. Адже в умовах, коли поміщики перебиралися до міста, передоручивши ведення свого господарства третім особам, заможні селяни-орендарі, поступово накопичуючи капітал, ставали потенційними власниками цієї землі.

Після революцій 1917 р. орендовану землю відібрали. Брати Сапсаї розділили своє господарство, Мефодій отримав необхідний реманент: від плуга до жатки, семеро коней, три корови і т. п. Для догляду за збіднілим господарством тримав одного постійного та двох сезонних робітників. Зрештою, усі члени селянської сім'ї були активними учасниками виробництва. Втім у першій чверті XX ст. на їх долю випали важкі випробування. Край постійно лихоманило від отаманщини, на плечі селян лягли усі тяготи громадянської війни, політики «воєнного комунізму», голодомору 1920-х рр.

Початок НЕПу дав змогу знов налагодити, щоправда, вже не таке велике господарство. В 1928 р. голова родини Мефодій помер і господарством почав управляти старший син Микола [1, арк. 191]. Не зважаючи, що Андрій досяг дорослого віку і міг би мати окреме господарство, він продовжував мешкати у батьківській хаті й разом з братом вести спільне – родинне господарство.

Із початком колективізації їхнє господарство одне з перших опинилося під прицілом влади. У 1930 р. родину Сапсаїв розкуркулили: землю відібрали, вигнали з хати, а реманент та худобу забрали до новоствореного колгоспу. В результаті вони перетворилися на злидарів, із вкрай туманними перспективами. Втім, можна стверджувати, що їхня родина опинилася у числі тих, кому все ж поталанило, вони не померли від голоду на виселках, їх не розстріляли. Як класово ворожих елементів членів сім'ї вислали до Уралу на станцію «Лісна вовчанка» [1, арк. 164]. Прибувши на поселення їм довелося отримати нові документи і місцевий писар, записуючи імена й по батькові зазначаив, що в російській мові немає імені Мефодій, а є Нефодій. Тож дітей Мефодія Сапсая записали Нефодійовичами.

Взимку 1932 р. мати Андрія Ксенія повернулася у рідні місця. Але оселилася не в с. Приют, де мешкала до виселення, а більше ніж за 20 км. звідти, у с. Пусто-Порожнє (зараз с. Жовте) Сталіндорфського (Софіївського) району Дніпропетровської області. Для того, щоб якось влаштувати своє життя вона вдруге вийшла заміж. Зразу ж після

від'їзду матері, зі спецпоселення поїхав і брат Андрія та його сестра, а сам Андрій ще залишався там. У 1937 р. проти нього органами НКВС буда відкрита кримінальна справа по звинуваченню у шпигунській діяльності. За цим звинуваченням він був затриманий, але через брак доказів через рік відпущений на волю [1, арк. 66]. У травні 1941 р. він приїхав до матері й залишився жити у її новій родині [1, арк. 16–17].

З початком війни 1941 р. і наступом німецької армії, ображені радянською владою вірили, що їм повернуть конфісковане майно. Родина Сапсаїв не була в цьому плані винятком. Мати Андрія кинула чоловіка і разом із сином переїхала назад у с. Приют, де вони зайняли половину конфіскованої ще в період колективізації хати. В іншій половині – знаходилася школа та жив учитель [1, арк. 165]. Такі випадки тоді були досить поширеними, розкуркулені ходили по будинках односельців і забирали колись конфісковані в них предмети побуту, одяг тощо [2].

Але більшість сподівань, які покладалися на німців, виявилися марними. Повернутися до реалій кінця 1920-х рр. виявилось неможливо. Тому для реалізації себе у нових умовах у 1941 р. у віці 35 років Андрій вступив на службу до Фрізендофської районної поліції. Заповнюючи анкету зазначив, що був розкуркулений і висланий на Урал. Крім того, начальнику поліції надав довідку про те, що перебував під слідством НКВС. Надаючи цю інформацію, Андрій, звичайно, сподівався, що це посилить його позиції в очах окупантів. Дійсно, Андрія почали сприймали, як особу підвищеної лояльності до нової влади. Хоча, судячи з усього, він дійсно таким і був. У Фрізендофі Андрій прослужив біля трьох місяців, охороняючи заарештованих поліцією громадян. Окрім того, виконував функції супровідника-охоронця при керівникові місцевої поліції Келлері. Брав також участь у рейдах з виявлення зброї у місцевого населення.

Через деякий час Андрія було переведено на службу в Златоустівську (зараз територія Криворізького району Дніпропетровської області) поліцейську дільницю, де згодом він став начальником. Тут до його обов'язків входили відбір та відправка молоді на роботу до Німеччини, а також переслідування тих, хто намагався цього уникнути. Так, у 1942 р. в с. Златоустівка він заарештував трьох дівчат, які ухилялися від відправки до Німеччини та особисто конвоював їх до с. Фрізендоф (зараз с. Вакулове Софіївського району) на пункт збору в приміщення місцевої школи. Згодом його відправляли на подібні операції у села Криворіжжя. При цьому він заарештував 12 осіб, що були конвойовані ним на збірний пункт до с. Фрізендорф. Зрештою,

людоловство за межами Фрізендорфського району можна пояснити тим, що план з відправки оstarбайтерів не виконувався, адже значну частину мешканців району складали євреї та та нащадки німецьких колоністів – дві останні національні групи насильно на роботи у Німеччину не відправлялися.

У самій же Златоустівці поліцейські стежили за дотриманням встановленого порядку, виявляли порушників та карали їх. Так, з'являтися на вулиці можна було з 6–7 ми годин ранку і до 20–21 годин вечора. Особливого клопоту поліцейським доставляла молодь, яка збиралася у клубі та влаштовувала танці, а після 21-ї години не бажала йти по своїм домівках. Тож потрібно було їх розганяти за допомогою погроз. Також поліцейські сліdkували за виконанням селянами польових робіт [1, арк. 170]. Додамо, що за новим порядком кожен селянин, який хотів заколоти свиню, зарізати теля, корову, чи іншу худобу повинен був брати довідку – дозвіл і половину віддавати на користь місцевої адміністрації. Якщо ж хто самовільно різав худобу, то тушу конфісковували. Зокрема, у мешканки с. Златоустівки Дар'ї Литвинової А. Сапсай з іншими поліцейськими відібрав м'ясо і сало кабана, що був заколений без дозволу. Крім того, жінку заарештували та відправили у районну поліцію, де присудили сплатити штраф у 12 тис. крб. [1, арк. 176].

У травні 1942 р. поліцейських з району викликали на збори до Фрізендорфу, всього прибуло до 50 осіб. Начальник поліції Келлер дав наказ усім сісти у дві вантажні машини і відправилися у Златоустівку. Біля Берестяної балки Келлер та Козін (заступник Келлера) повідомили, що зараз приженуть євреїв, яких треба розстріляти. Тих, хто відмовиться брати участь у розстрілі, чекатиме суворе покарання.

Керував розстрілом німецький комендант с. Ізлучисте Редеклам [1, арк.101]. Людей зганяли із різних сіл. Жакливі подробиці тих подій вже після війни на допитах повідомив сам А. Сапсай. Зокрема, він зазначав, що приречених до страти було 172 особи. Згодом сюди ще конвоювали євреїв з села Ізлучисте – загалом біля 200 осіб. Крім того, один з конвоїрів – М. Щитинський, щодо цих подій навів такі свідчення: «Мене відправили конвоювати євреїв з двору обгоспу до Берестової балки. Скільки конвойували людей точно не скажу, але не менше 400, а можливо і 500. Це були переважно літні люди, діти та хворі жінки – ті хто не міг працювати. Вони були виснажені від голоду, так як знаходячись під вартою їм... нічого не давали їсти. У зв'язку з цим вони надзвичайно повільно рухалися до балки і, мені так здається, нікому з них не вдалося втекти» [1, арк. 118–119].

Керував розстрілом комендант села Ізлучисте Редеклам. Розпочавши езекуцію, начальник поліції Келлер назвав 10–12 прізвиськ поліцейських у тому числі Андрія, наказавши їм стати на відстані 3–4-х метрів від краю ями. Потім по команді кожен поліцейський стріляв особисто. А. Сапсай стріляв із гвинтівки і за першим разом розстріляв трьох літніх чоловіків та чотирьох чоловіків віком від 30 років [1, арк. 87]. Розстріл тривав приблизно три години. Всього в цій балці було знищено біля 500 осіб. Після цього начальник поліції Келлер запитав у поліцейських: «Хто із Ізлучистого?» Відгукнулось декілька чоловік, у тому числі А. Сапсай, якому було наказано завантажити речі розстріляних у підводи і відправити до поліції Фрізендорфа. Частину майна розстріляних Андрій потім роздавав у Златоустівці. Так, місцевому німцю А. Д. Квірінгу він віддав подушку, але дружина вилаяла останнього і змусила віднести її назад [1, арк. 152].

Начальником Златоустівської дільниці поліції Андрій Сапсай служив до 1943р. Наприкінці листопада 1943 р. надійшло розпорядження командування, щоб усіх поліцейських зібрати у відділені районної поліції Фрізендорфа. А вже звідти поліцейські разом із своїми родинами евакуювалися в тил німецьких військ.

Разом з частиною німецьких військ златоустівські поліцейські добралися до Румунії. Влітку 1944 р. вони працювали там на відновленні аеродрому, а згодом були передані радянським частинам. Разом з Андрієм там було чимало поліцейських з Фрізендорфської поліції. Всі вони пройшли медичну комісію, після чого були допитані працівником Особливого відділу. Після допиту частину поліцейських відправили на фронт, а А. Сапсая – в пересильний табір біля м. Плоешти, де він і перебував близько місяця. Зрештою польовий суд засудив його до 10-ти років позбавлення волі з відправкою на фронт у штрафну роту. Тож згодом польовим військкоматом Андрій був відправлений до лав Червоної армії. Служив він у 375-му особливому штурмовому батальйоні 41-го стрілецького полку Другого Українського фронту. Брав участь у боях за Угорщину. У січні 1944 р. потрапив у німецький полон, а у травні 1945 р. на території Австрії був звільнений радянськими військами і знову призваний до армії, де служив до 1946 р.

Щоб уникнути покарання на Батьківщині, А. Сапсай повернувся у ті місця, де мешкав після розкуркулення – м. Сєвероуральськ Свердловської області. Там він непримітне життя – працював слюсарем. Створив родину, мав дружину і чотирьох дітей [1, арк. 382]. Так чином він прожив 15 років. Але уникнути покарання йому все ж не вдалось. У 1961 р. він був заарештований.

На допиті 8-го травня 1961 р. на запитання: «Чи визнає він себе винним?» Відповів: «Так» [1, арк. 59]. Суд над А. Сапсаєм відбувся у м. Дніпропетровськ 19 червня 1961 р. Андрія Мефодійовича Сапсяя приговорили до 15-ти років позбавлення волі, з яких десять років він повинен був відбути у в'язниці, а п'ять – у трудовому поселенні [1, арк. 382–383]. Нам невідомо як склалася доля А. Сапсяя після судового процесу.

Отже, ми простежили віхи біографії селянина першої половини ХХ ст. Спочатку він мав гарні перспективи. Велике родинне господарство, яким володів його батько, повинно було згодом перейти до нього та брата. Але колективізація та розкуркулення перетворили родину Сапсаїв та самого Андрія на «зайвих» в країні Рад людей. У ході колективізації вони втратили все – землю, худобу, реманент, житло і, зрештою, себе. Хоча висилка на Урал в той момент можливо і врятувала їх життя. Ще один прикметний факт – повернення до дому. Останнє доводить, що далеко не всі розкуркулені назавжди залишалися в місцях вислання, частина з них досить швидко поверталася.

З початком нацистської окупації члени родини А. Сапсяя виявили лояльність до окупантів та почали співпрацювати з ними. Сам Андрій поступив на службу до німецької поліції, де виконував злочинні накази стосовно цивільного населення, залишившись таким чином у пам'яті багатьох як зрадник. Принагідно зазначимо, що жертвами сталінського режиму стало багато селян, але далеко не всі вони з початком окупації стали колаборантами. Зрештою, життя А. Сапсяя, це приклад того наскільки людина може бути залежною від обставин, як морально і психічно вона може бути цими обставинами зламана.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ. Дело по обвинению А. Сапсяя №29818.
2. Венгер А. Г. Образ окупанта 1941–1944 рр. у мешканців Фрізендорфського району. Вопросы германской истории. 2010. С. 145–156.
3. Іваненко В., Романець Н. Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 – початку 30-х років: моногр. Дніпропетровськ, 2009. 256 с.
4. Калініченко В. Селянське господарство України у доколгоспний період: моногр. Харків: Видавнича група «Основа», 1991. 130 с.
5. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси: моногр. Дніпропетровськ, 2007. 396 с.
6. Ульянович В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках: моногр. Київ: МАУП, 2004. 84 с.